

O'ZBEK NASRIDA PARALINGVISTIKA ORQALI KULGI UYG'OTISH ESTETIKASI

Xaitov Xamza Axmadovich

Buxoro davlat Pedagogika instituti

dotsenti, f.f.f.d.(PhD).

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek adabiyoti taraqqiyotida lingvistik hodisalardan biri bo'lgan paralingvistikaning kulgi uyg'otishdagi estetik ahamiyati ilmiy-nazariy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Psixologiya,urf-odat,“yondosh”, axloqiylikni susaytirish,quvnoqlikni oshirish tendensiyasi,V.N.Teliya,Meshpolvon, xalq kulgi madaniyati,fonatsiya, okulesika, kinesika, kulgi elementi, xalq madaniyati, Hojixon ajina, Charliz Darvin, M.M.Baxtin va hokazo.

Dunyo xaritasida har bir xalqning o'ziga xos milliy adabiyoti va etnomadaniyati mavjud. Yer yuzida istiqomat qilayotgan barcha xalq va elatlarni yaxlit sistema deb hisoblasak, bu makrosistema tarkibidagi alohida millatlar muayyan belgilari bilan, xususan, tili, adabiyoti, kelib chiqishi, moddiy va ma'naviy madaniyati, maishiy turmush tarzi va psixologiyasi bilan bir-biridan ajralib turadi. Mana shu o'ziga xos psixologiya, milliy urf-odatlar kulgi madaniyatining turlicha taraqqiyoti, tarixiy genezisi, tamoyillari va milliy adabiyotga badiiy estetik ta'sirini belgilab beradi.Shu nuqtai nazardan masalaga yondashadigan bo'lsak, badiiy asarlarda kulgi uyg'otishda lingvistik hodisalardan biri paralingvistik jarayon bo'lib, “para”- grekcha-“yondosh”,- degan ma'noga teng, demak tilshunoslik bilan yondosh tushuncha.¹Paralinvistika nutq vaziyatida yuzaga keluvchi imo-ishora, mimika kabi fikriy tana harakatlarini o'rganadi. Paralingvistika aloqa-aralashuvida-muomalada muhim vazifa bajaradi. Agar nutq ushbu vositalar ko'magisiz tinglovchiga ifodalanihsa fikr unchalik ta'sir kuchiga ega bo'lmaydi. Aytilishicha, mumkin bo'lgan xabar quruq ma'lumot ichiga qoladi.Fikrimizni asoslash uchun quyidagi misolni keltiramiz:

“Meshpolvon dangal oldinga chiqib, lo'lilarga: “To'-o'-o'xtanglar!”deb hayqirdi va “Bularni menga qo'yib be-e ringl-a-a-ar”,deya jallodlarga yaqin bordi.Jallodlardan biri masxaromuz tirjayib:”Yordam beringlo'-o'-o'-o'r!”-deb atrofga alangladi. Ikkinchisi ham “Alpomishga uchradik-ku, vo-o-o-y do-o-od!”-deb askiyaga qo'shildi.”²

Keltirilgan badiiy matnda so'zlarni cho'zib talaffuz qilish orqali fonetik paralingvistika hodisasi hosil bo'lgan.Yozuvchi paralingvistik hodisalar orqali qahramonlarning xarakter-xususiyatlarini ifodalash bilan bir qatorda yengil va be'araz kulgini paydo qilgan.Hayqiriqlar

¹ <https://ru.m.wikipedia.org/wiki>.

² Obidjon Anvar.“Dahshatli Meshpolvon”. Toshkent. Sharq. 2019.b-34.

72.<https://studfile.net/preview/page:3>.

orqali axloqiylikni susaytirish va quvnoqlikni oshirish tendensiyasi tomosha teatrining intermediya (interverbals) ko'rinishiga xos xususiyat kasb qilgan. Mana shu dramatik holat maqsadni yanada aniq ifodalashga xizmat qilgan. Fonetik paralingvistikani qo'llashdan maqsad- kitobxonga yuqori his-tuyg'ularda dam olish va ma'naviy zavq bag'ishlashdir. Mana shu fonetik paralingvistika qo'llangan parchani shartli ravishda folklor deb atash mumkin. Sababi ushbu badiiy matnda ifodadan ko'ra ijro ustun turadi. Matnda tasvirlangan lisoniy, inson hayot yo'lida uchrovchi kundalik tafsilotlar matnlarning saqlanish va kitobxonga uzatish holati- bularning barchasi asarning xalq kulgi madaniyatiga mansubligidan dalolat beradi.

Aytmoqchimizki, har qanday fikr o'zining ta'sirchanligiga, jozibadorligiga, mushohada talabligiga ega bo'lmog'i lozim. Paralingvistika aynan shunday jihatlari bilan nutqni obrazlantiradi, shuningdek, jonlantiradi. Bizga ma'lumki, imo-ishoralar jamiyat taraqqiyotida til (nutq)dan ancha ilgari yuzaga kelgan. Hatto shaxsning gapirishi, fikr ifodalashi uchun imo-ishoralar asosiy manba bo'lib xizmat qilgan. Mimik jarayonlar asosida dramatik tomoshaning pantamima yo'nalishi paydo bo'lgan. Pantamimalar qizig'i shundaki, til jamiyat taraqqiyotida, shaxsning kamol topishida har qanday o'rni yo'q ekanligini ko'rsatmaydi. Aksincha, ular fikr ifodalashda "oltin qonun" larga amal qiladi. To'g'rirog'i, imo-ishoralar shaxsning uzoq turmush tajribasining mahsulidir. Shuning uchun ham imo-ishoralarning tarjimoni bo'lmaydi. Bu haqida V.N.Teliya shunday deydi: "Paralingvistika so'z ma'nosining ochilishiga xizmat qilishi bilan birga ularda tinglovchini o'ziga rom qilish xususiyati ham mavjud"³. Fikrimizni quyidagi badiiy matn asoslaydi:

"Chol-yigitlar chordona qurib, kampir-juvonlar yerga tizza urib, qizaloqlar qiqirlashib, bolakaylar bir-biriga tixirlashib, oydin maydonga yoyilib o'tirishdi. Shundan keyin Hojixonajina goh u, goh bu hayvonning tusida chakalakdan chiqib, davrani aylanaverdi. Meshpolvon ularni baholiqudrat sharhlab turdi.

-Bunisi Sahroi Kabrning maymuni!

-Sahroda maymun nima qiladi? Maymun to'qayda bo'lmaydimi?

-Farosat bormi o'zi? Sahroi Kabrning o'rtasi to'qayzorku."⁴

Ko'rinadiki, imo-ishoralar so'z ma'nosi bilan hamohanglikda reallashadi. Shunga ko'ra nutq ta'sirchanlik kasb etadi. Demak, nutqning ta'sirchanligi faqat tilning tasviriy vositalari bilan voqealanmaydi, balki paralingvistik vositalar ham fikrni jozibadorligini ta'minlaydi. Darhaqiqat, nutqdagi har qanday jozibadorlik, ta'sirchanlik, obrazlilik ko'chimlar asosida yuzaga keladi. Paralingvistik vositalar esa o'z (asos) ma'nosida ham ta'sirchanlikni berishi mumkin. Xalq madaniyatiga mansub kulgi adabiyoti jamiyatning eng quyi qatlamining dunyoqarashi, munosabatini aks ettiradi. Badiiy parchada Hojixonajina hayvonlarga xos

³ Obidjon Anvar "Dahshatli Meshpolvon". Tos hkent. Sharq. 2019.b-119.

⁴<https://www.skachatreferat.ru>.

harakatlarni mimik tarzda ifodalab, masxara qilib, goh unchalik tanqidiy emas, istehzoli kulgini Meshpolvonning izohlari orqali o'ynoqi, beg'araz yengil kulgiga aylantirib, o'zgacha, badiiy tasvirning o'ziga xos rasmini yaratadilar. Mana shu holat aynan xalq kulgi madaniyati elementi bilan bog'liq. Paralingvistika bo'limlari:

- 1)fonatsiya
- 2)okulesika
- 3)kinesika

Fonatsiya- ovozning pasayishi yoki kuchayishi, pauza bilan yoki to'xtamasdan, yo'g'on yoki ingichka gapirish so'zlash jarayonida ma'lum axborot beruvchi qo'shimcha faktorlar sanaladi.

Okulesika- ko'zlar orqali ifodalangan noverbal aloqa verbal aloqaga nisbatan his-tuyg'ugaa to'la bo'ladi. Faqatgina bir qarash orqali turlicha axborot yetkazish mumkin.

Fiziologlar ko'zning noyobligini aniqlaganlar: ko'zning birgina rangpardasida egizaklarda ham takrorlanmaydigan 250 dan ortiq xarakter asoratlari kombinatsiyasini sanash mumkin. Charlz Darvin ko'z harakati turli qalb holatlari bilan assotsatsiya hosil qilishini aytib o'tgan.⁵ Rus va Yevropa millatlari orasida kommumikantlarning nutq jarayonida bir-biriga tik qarab turishi ularning suhbatga bo'lgan e'tiborini, qiziqishini va, albatta, bir-biriga bo'lgan hurmatini ifodalaydi. Janubiy Yevropada istiqomat qiluvchilar uchun yuzga uzoq termulib qarash oddiy holat hisoblanadi, yaponlarda esa bu holat haqorat hisoblanadi va ular aloqa-aralashuv jarayonida yuzga emas, bo'yinga qarashni afzal ko'rishadi. O'zbek xalqida ham so'zlovchining ko'ziga tik qarab turish va termulish millat etikasiga zid hisoblanadi. O'zbeklarda ma'lum bir predmetdan ko'z olmaslik adresantning unga bo'lgan qiziqishini, hayratini, savoliga javob kutayotganligini bildirib keladi: ko'zlar kuladi, xafa bo'ladi, uyaladi, g'azablanadi, hayratlanadi, yig'laydi, so'raydi, javob beradi,

Imlaydi, izlaydi, kutadi, ko'rsatadi, chaqiradi, gapiradi, umidlanadi, orzu qiladi, eslatadi va yana ko'plab ma'no-mazmunlarni ifodalab keladi. Aloqa-aralashuv jarayonida inson boshqa sezgi organlariga nisbatan ko'ruv analizatori orqali 80% ga yaqin taassurot oladi va bu taassurot uning xotirasida uzoq vaqtgacha saqlanib qoladi. Vizual kontaktning yana bir afzalligi mavjud: ko'z uchun hech qanday lug'atning keragi yo'q. Ko'z orqali yetkaziluvchi informatsiya barcha uchun, qaysi tilde so'zlashmasin, tushunarli va his qilinishi osondir. Kinesika- o'z ichiga imo-ishora, mimika, pantomimika kabi muloqot vositalarini birlashtiruvchi sistema. Paralingvistik kinesika faqatgina insonlarga xos bo'lgan til kommunikatsiyasining bir qismi sifatida qaraladi. Kinemalarning muloqot jarayonida qo'llanilishi barcha paralingvistik vositalar singari nutqni to'ldiradi ta'sirchanligini oshiradi, o'rnini bosadi. Paralingvistik vositalar ekspressivlikni ta'minlashga yordam beradi. Paralingvistik vositalar nutq jarayonida vaqtni tejaydi. Paralingvistik vositalar ayrim

hollarda lingvistik vositalar o'rnini ham egallaydi. Paralingvistik vositalar juda xilma-xil bo'lib, turli vaziyatda rang-barang kommunikativ vazifalar bajaradi. Nutq jarayonida fikr ifodalash uchun qarshilik qancha ko'p bo'lsa, paralingvistik vositalar shunchalik ko'p ishlatadi. Fikr qarshiligi ham ikki xil bo'ladi. Bu tashqi va ichki faktorlarga bog'liq. Masalan kommunikatsiya ochiqligida yuz berib, suhbatdoshlarning masofasi uzoq bo'lsa yoki o'zaro masofa yaqin bo'lib, kuchli shovqin suhbatga xalaqit bersa, qo'shimcha noverbal vositalarga imo-ishoralar va mimikalarga ehtiyoj kuchli bo'ladi. Ichki suhbatlarga ko'ra so'zlovchi va tinglovchining sub'ektiv holatlari bilan bog'liqdir. Xususan tinglovchi (mor) yaxshi eshitmasligi mumkin. Bunday paytda ham imo-ishoralarning ishtiroki faollashadi.

2. Imo- ishoralarning nutq stillari bilan ham bog'liqdir. Tantanali nutq, so'zga chiqishlarda imo-ishoralarning nutqni kuzatib borishi uning tasirchanligini ta'minlaydi. Verbal va noverbal vositalarning bir-biriga o'rinli bog'lab olib borilishi nozik (oratorning) yuksak maxorati belgisi hisoblanadi. Bunda talaffuzdagi oxangarolik, intonotsiya xam muhim rol o'ynaydi.

3. Nutq vaziyati ham belgilangan. O'zaro fikr almash jarayonida yonidagi kishilarga, sheriklariga sezdirmaslik yoki xalaqit bermaslik uchun kinetic vositalardan foydalanish zaruriyati tug'iladi.

4. Kommunikatsiya ochiq bo'shliqda sodir bo'lsa va fikr almashadigan kishilar o'zaro uzoq masofada bo'lib tobush yetkazish imkoniyati qiyinlashishi natijasida ham imo-ishoralardan foydalanishga to'g'ri keladi. Bunda kommunikatsiyaning mazmuni va maqsadi oldindan belgilangan bo'ladi. Faqat ayrim aniqliklar kiritishi mumkin xalos. Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, imo-ishoralarning nutq tarkibidagi bajaradigan vazifasi bir xil emas. Ba'zan paralingvistik vositalar nutq bilan birga ishlatilib, uning ekspressiv stilistik o'ttenkasini kuchaytirish uchun xizmat qilsa, ayrimlari tejamkorlikka uchragan nutq birliklaridan ba'zilarining o'rnini egallash (kompensatsiya qilish) uchun ishlatiladi. Ya'ni bir guruppasi esa o'zining kuzatib borishi lozim bo'lgan verbal asosida tamoman uziladi va shu vaziyatda verbal vosita o'rnida qo'llaniladi. Imo- ishoralarning bu uch vazifasi sinchiklab kuzatilganda, bir-biri bilan chambarchas bog'liq ekanligi ko'rinadi va birinchi ikkinchisidan kelib chiqqan deb hukm chiqarishga imkon beriladi. Aniq nutq vaziyatida ma'lum bir ma'no ifodalovchi imo-ishoralar shu nutq vaziyatini qayta hikoya qilib berish jarayonida ma'lum lingvistik birliklar yordamida tasvir qilinadi. Demak, har bir tilda imo-ishoralarni ifodalovchi bir qator fe'llar mavjud. Bu fe'llar semantik tomonidan ishora fe'llari deyiladi. Masalan: ko'z qisdi, labini burdi va boshqalar.

Insonning mimikalari, qo'l harakatlari tabiiy va shartli xarakterga ega bo'ladi. Masalan: labga qo'ngan pashshani haydash uchun qilingan lab harakati yoki harakati tabiiy harakatdir. Chunki bu harakatlar tinglovchi uchun ham hech qanday axborot bermaydi. Masalan:

-Yorug' dunyoga chiqsak, rosayam boshimiz qotib qolmasmikan, Alamazon!

-Zarari yo'q, o'qitamiz, o'rgatamiz.

-Kerakmas,-zarda bilan qo'l siltadi, Xazina.Keyin siz anqovlarni biz odam qildik deb maqtanishga tushasizlar.

-Qo'ysangchi, Xazina,- ranjib yurishdan to'xtab qoldi Alamazon.-Nahotki sen bizlarni shunaqa paskash odam deb o'ylasang?

Shu payt saroy tarafdin Shippakning do'rillagan ovozi eshitildi.

-Ho'-ho'-ho'y ,Alamazon!

-Nima?- gapning beliga tepding-ku, degandek qo'l siltadi Alamazon.⁶

Bunday o'rinlarda biz qarama-qarshi matnlarning birgalikda mavjudligi ya'ni, bir tomondan jiddiy(insonning boylik, xazina bilan munosabati),hatto rasmiy xarakterdagi matnlar, ikkinchi tomondan esa kulgi uyg'otuvchi ifodalar. Matnning bir o'rnida bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan mantiqning birgalikda mavjudligi xalq kulgi madaniyatining zamonaviy jamiyat tizimida egallagan ikki tomonlama va paradoksal pozitsiyasini ko'rsatadi.

Tinglovchiga qarab turib boshning, ko'z-qoshlar yordamida bir marta o'ngga (ba'zan chapga) silkishi uning bu yerdan chiqib ketishi kerakligini bildiradi. Demak, ma'lum axborot beradi. Shuning uchun bu harakat shartli harakatga egadir. Shartli harakatga ega bo'lgan imo-ishoralar belgi vazifasini bajaradi. Faqat belgi vazifasini bajaradigan imo-ishoralargina paralingvistik belgilar hisoblanadi. Imo-ishoralar ham ba'zan ko'p ma'noli bo'lishi mumkin. Uning qaysi ma'noda ishlatilayotganligini nutq vaziyati orqali bilib olishimiz mumkin. Masalan: "ko'z qishish" harakati quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1.I. – Moro bo'lsin, poshsho qiz! Zuhra kelin qop-qora ko'zini qisib qo'ydi.⁷

2.U. "Hozir bir narsa ko'rsataman" degandek ko'zini qisib qo'ydi-da, tuya sandiq ustida taxlangan ko'rpachalarni tushira boshladi.⁸

Fikrimizni asoslash maqsadida badiiy matnga murojaat qilamiz:

"Rayhon qiziq yoshi boshqalardan ancha salobatliroq, fikri ham daromadliroq ekanini namoyish etmoqchidek "xo'-o'-o'sh"deb qo'yib, picha sukut saqlab turdi, kiprigi pastga terilib, qoshi ko'rshapalakning qanotidek kerilib, o'zicha pichirlashga berilib, hammani mahtal qildi. Katta bir masala chiqqanga o'xshaydi deb sheriklari ziyrak tortishdi.

Nihoyat, kiprik yuqori sakrab, qosh quyi ag'nab, Rayhon qiziq tilga kirdi".⁹

Xalq kulgi madaniyatini yozma adabiyotga ta'sirini o'rgangan rus olimi M.M.Baxtin lingvistik ta'sirni "adabiyotning karnavalizatsiyasi" deb ataydi. Bunday transpozitsiya adabiyot tabiatining murakkabligini ta'kidlaydi. Karnaval ramziy, hissiy, aniq shakllarning butun tilini ishlab chiqqanini aytib o'tadi. Katta va murakkab tillardan bir butun individual, karnaval, imo-ishoralarga, ommaviy harakatlarga asoslangan adabiyot tilini ishlab chiqqanini alohida ta'kidlaydi.¹⁰ Aytish mumkinki, bu til alohida har qanday til kabi uning barcha

⁶ Obidjon Anvar."Yengilmas jangchi". Toshkent. Ziyonashr. 2019. B-38.

⁷ Hoshimov O'."Ikki eshik orasi".Toshkent. Sharq. 2016.b-159.

⁸ Hoshimov O'."Ikki eshik orasi". Toshkent. Sharq. 2016.b-39.

⁹ Obidjon Anvar."Yengilmas jangchi".Toshkent. Ziyonashr. 2019.b-121.

¹⁰ Baxtin M.M."Og'zaki ijodning estetikasi". ED.2. Moskva. 1986.b-53.

shakllariga kirib brogan yagona lekin murakkab karnaval dunyoqarashini ifodalagan. Bu tilni og'zaki tilga hech qanday tarzda to'liq va adekvat tarjima qilib bo'lmaydi. Uo'ziga xos hissiy xarakter jihatidan o'zi bilan bog'liq bo'lgan badiiy tasvirlar tiliga ma'lum bir transpozitsiyani beradi.

Demak, badiiy adabiyot taraqqiyotida paralingvistik hodisalar muhim ahamiyatga ega bo'lib, asarning badiiy qimmatini oshiradi. Kitobxonga estetik zavq olishda yordam beradi. Xalq kulgi madaniyatiga asoslangan dramatik sahna asari kabi kitobxonni zavqlantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hayitov H. A. Sharq mumtoz adabiyotida ohang talqini //Мировая наука. – 2019. – №. 8. – С. 3-5.
2. Hayitov H. A. Literary influence and artistic image //Экономика и социум. – 2019. – №. 8. – С. 11-14.
3. Ahmadovich H. H., Amrulloeyevna S. D. XX ASR QISSACHILIGI TARAQQIYOTIDA FOLKLORNING LATIFA JANRI TA'SIRI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 302-304.
4. Ahmadovich H. H. Expression of Folklorisms in the Works of Ghafur Ghulam //European Journal of Life Safety and Stability (2660-9630). – 2022. – T. 14. – С. 101-105.
5. Ahmadovich H. H. et al. BOSHLANG 'ICH SINFLARDA O 'ZBEK QISSALARI TAHLILINING INNOVATSION USULLARI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 350-352.
6. Ahmadovich H. H. et al. O 'RXUN-YENISEY BITIKLARIDA TALIM-TARBIYA TO 'G 'RISIDAGI FIKRLARNING YORITILISHI VA ULARNING TARBIYAVIY AHAMIYATI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 349-350.
7. Адизова Нигора Бахтиёровна. Оқсоқол Бува, Бола Ва Хон Образлари Қизикмачоқлар Талқинида. Journal of innovations in social sciencesjournal of innovations in social sciences. 02 Issue: 01 | 2022.
8. Adizova Nigora Bakhtiyorovna. The Arrival of Great, Child and Khan Images in Interesting. European journal of life safety and stability (ejlss). Www.ejlss.indexedresearch.org Volume 14, 2022 |
9. Nigora Adizova Baxtiyorovna. 3-4-sinf ona tili darslarida qo'llanadigan tayanch kompetensiyalar. Journal of Advanced Research and Stability. Volume: 02 Issue: 01 | 2022
10. AB Rakhmonovich, AN Bakhtiyorovna. THE MAIN MOTIVES AND TASKS OF CHILDREN'S FOLKLORE. Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL)
11. Нигора Бахтиёровна Адизова, Ҳилола Худойбердиева. ҚИЗИҚМАЧОҚЛАРДА ОҚСОҚОЛ ВА ХОН ОБРАЗЛАРИ. Scientific progress

12. Nigora Baxtiyorovna Adizova. Boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqini o'qitishda mustaqil ishlarning o'rni va ahamiyati. Scientific progress
13. Adizov Bakhtiyor Rakhmonovich, Adizova Nodira Bakhtiyorovna. Microtoponyms formed on Different bases in Bukhara District Middle european scientific bulletin 2021/3/12
14. Nodira Bakhtiyorovna Adizova. Linguistic-etymological classification of the bukhar district. Scientific Bulletin of Namangan State University 2020 291-296c
15. Adizova N. B. The Role Of Ethnotoponyms In The Bukhara District Microtopony //Scientific reports of Bukhara State University. – 2020. – T. 4. – №. 2. – C. 131-134.
16. Adizova, Nodira Bakhtiyorovna. "The role of ethnotoponym in the toponym of bukhar district." Theoretical & Applied Science 1 (2020): 414-416.
17. Adizova, Nodira Bakhtiyorovna. "Linguistic-etymological classification of the bukhar district." Scientific Bulletin of Namangan State University 2.3 (2020): 291-296.
18. Adizova, Nodira Bakhtiyorovna. "The basis of researching the microtoponymy of Bukhara region." Scientific reports of Bukhara State University 1.5 (2018): 92-95.
19. Adizova, Nodira. "Nominal description of the bukhar." Web of Scientist: International Scientific Research Journal 2.11 (2021): 330-335.
20. Nigora, Adizova, and Adizova Nodira. "Alisher Navoiyning tibbiy qarashlari." Conferences. 2021.
21. Bakhtiyorovna, Adizova Nigora, and Adizova Nodira Bakhtiyorovna. "The role of the fun genre in children's spiritual development." Middle European Scientific Bulletin 4 (2020): 38-40.